

УДК 745.51(477.8):27-5

Кузенко П. Я.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВІ
ХРЕСТИ КАРПАТ XVII–XX СТОЛІТЬ**

Кузенко П. Я. Дерев'яні церковно-обрядові хрести Карпат XVII–XX століть. У статті досліджуються дерев'яні церковно-обрядові хрести Карпат XVII–XX століть. Аналізуються іконографія та стилістичні особливості художнього оздоблення дерев'яних ручних, напрестольних, процесійних, настінних та інших христів церковно-обрядового призначення. Увагу звернено на локальні художні особливості христів у різних частинах Карпат, тенденції розвитку, релігійне значення та місце в культурі регіону. Простежується діяльність осередків виготовлення христів і окремих майстрів Карпат. Особливе значення приділяється дослідженню творчості різьбяр В. Турчиняка. Майстер не тільки виконував самостійні вироби — хрести, а й включав їх у неповторні за композицією і пластикою вироби облаштування церкви: кивоти, панікадила тощо.

Крім творів, які зберігаються в музеях, до аналізу залучено твори із приватних колекцій, діючих храмів регіону, а також зафіксовані раніше автором утрачені на сьогодні пам'ятки.

Ключові слова: церковно-обрядові хрести, іконографія, стилістика, різьба, художні особливості.

Кузенко П. Я. Деревянные церковно-обрядовые кресты Карпат XVII–XX веков. В статье исследуются деревянные церковно-обрядовые кресты Карпат XVII–XX веков. Анализируются иконография и стилистические особенности художественного оформления деревянных ручных, напрестольных, процессионных, настенных и других крестов церковно-обрядового назначения.

Внимание обращено на локальные художественные особенности крестов в разных частях Карпат, тенденции развития, религиозное значение и место в культуре региона. Прослеживается деятельность центров изготовления крестов и отдельных мастеров Карпат. Особое значение уделяется исследованию творчества резчика В. Турчиняка. Мастер не только выполнял самостоятельные изделия — кресты, но и включал их в неповторимые по композиции и пластическому решению изделия обустройства церкви: кивот, паникадила и тому подобное.

Кроме произведений, хранящихся в музеях, к анализу привлечены произведения из частных коллекций, действующих храмов региона, а также зафиксиро-

ванные ранее автором утраченные сегодня произведения.

Ключевые слова: церковно-обрядовые кресты, иконография, стилістика, різьба, художественные особенности.

Kuzenko P. Wooden Church Ceremonial Crosses of the Carpathians of XVII–XX Centuries. In this article, we study wooden church ceremonial crosses of the Carpathians of XVII–XX centuries. We have analyzed the iconography and stylistic peculiarities of artistic decoration of hand, altar, procession, wall and other wooden crosses of church ceremonial destination. In the range of our focus we have placed the local artistic peculiarities of crosses from different parts of the Carpathians, tendencies of development, religious importance and their place in the culture of the region. Liturgy crosses used during Divine Service constitute a big group of church ceremonial crosses. They are divided into hand, altar and procession crosses.

A rather big complex of folk hand crosses was produced on the territory of Hutsulshchyna. They were used not only by the priests of Hutsulshchyna, but also in the neighboring regions of Pokyttia, Podillia and so on.

Crosses of Hutsulshchyna are distinguished by richer ornamentation and popularity of archaic symbols. As a rule, the images of saints were surrounded by carved ornamentation of “spire bends”, “ring pattern of crossed lines”, “pines”, “wedges”, “rhombic motives” and so on.

On the territory of Hutsulshchyna were widely spread seven points hand crosses with image of the Crucifixion on the cross connection, and the Theotokos – on reverse side with isolated images of angels on the ends of middle beam. The lower and upper points of such crosses were decorated mainly with ornamental motives. Two crosses, similar in iconography and ornamental decoration, are in the collection of Ivano-Frankivsk Ethnographic Museum and church of Exaltation of Holy Cross in the city of Nadvirna. Both items are characterized by simplified, primitive carving of figure images. The image of the Virgin of Mercy is distinguished by peculiar stylization and generalization of forms. The Theotokos has highly lifted omophoron and a big aureole over her head.

Some hand crosses of Hutsulshchyna origin have a complicated structure of artistic surface decoration that includes, apart from central figures of the Crucifixion and the Theotokos and Child, some figures of saints, religious scenes, images of sun and moon, symbolic characters and inscriptions. Such multi elements structure pertains to a series of crosses from Kosiv district kept at Ivano-Frankivsk Ethnographic Museum. Their common elegant composition and fine carving technique imply that these crosses were done at one artistic center or by one master.

Triple crosses are characteristic of cross making art on the territory of Hutsulshchyna. They became widely spread in the Carpathians at the beginning of XIX century. The center of their production was in the village of Stari Kutu. The complicated form of such crosses was divided into many ornamental fields. Normally, in the center of the central big cross was placed the Crucifixion or Epiphany. In small niches of the lateral points – waist-high images of saints, ornamental motives.

Altar crosses are similar to hand crosses. However, they differ in size and are based on steps. In most cases, they are made together with iconostasis and other church items: procession crosses, crosiers and so on. Influence of West European styles, first of all baroque, is appreciable in altar crosses that were spread in the Carpathians in the second half of XVII – beginning of XIX century. In particular, the crosses dated XIX century from the church of the Ascension in the village of Perekhresnyi, Volovets district, Zakarpattia oblast belong to such crosses.

In the second half of XX century, the altar crosses with regional folk carving became spread on the territory of Lemkivshchyna. The points of such crosses are decorated with leaves and branches of vine which is deemed to be a symbol of eternal life. The mentioned crosses were popular not only on the territory of Lemkivshchyna, but also beyond its boundaries. The altar crosses made by Lemkian masters can be found even in quite distant regions of Halychyna and Bukovyna.

Procession crosses are notable for their big size and, as a rule, long handle. These sacral items were decorated mostly with painted images, carving was less frequent. Local artistic peculiarities are characteristic for the procession crosses of Hutsulshchyna. The crosses dated XVIII century from the village of Kryvorivnia and village of Bystrets of Verkhovyna district in Ivano-Frankivsk oblast are unique samples influenced by baroque. Both four-point crosses have elegant multi-element form that is created using profiling, relief and fine carving, multiple chrome plating.

Seven and six point procession crosses with dominant painted elements of ornamentation were widely used on the territory of Lemkivshchyna and Boikivshchyna. The example of such cross dated XIX century from Boikivshchyna is, in particular, the procession cross that is kept at Museum of Sacral Art in Drohobych. This seven-point cross with oblique lower crossbeam has a simple transverse beam. The artistic form of the ends of this cross is created only by oblique cuts characteristic for this region. The frontal side of the cross is decorated with painted image of the Crucifixion with relics of Adam, and the Theotokos on its reverse side.

Along with liturgical cross, the sign of cross was widely used in ornamentation of church items, arrangement of church interior. Big cross with the Crucifixion used to crown iconostasis, it was carved on the Holy doors, candlesticks, crosiers, tabernacles and so on. High diversity of cross forms is typical for work of outstanding Hutsulian wood-carver Vasyl Turchyniak (1864–1939) from the village of Luh (at present – a part of urban settlement of Deliatyn in Ivano-Frankivsk oblast). The master used to make not only crosses as isolated items, but also included them into the works of sacral art with unique composition and plastic art. In the course of study of wooden church ceremonial crosses of the Carpathians of XVII–XX centuries, we have analyzed not only museum items, but also crosses from private collections, functioning churches of the region, and also artifacts that have been recorded by the author but lost at present.

Keywords: church ceremonial crosses, iconography, stylistics, carving, artistic peculiarities.

Постановка проблеми. Із часу запровадження в Карпатах християнства хрест усвідомлювався як важливий символ Віри, якому поклонялися й глибоко шанували. Особливе значення йому відводилося передусім в облаштуванні інтер'єру храмів та здійсненні церковних обрядів. Чимало таких артефактів збереглося з XVII–XX століть — періоду інтенсивного розвитку хресторобного ремесла в регіоні.

Актуальність. Дерев'яні церковно-обрядові хрести Карпат належать до найменш вивчених творів сакрального мистецтва регіону. Багато із цих пам'яток втрачено, а частина збереглася в пошкодженому стані. Тому сьогодні дуже важливо не тільки вивчати відомі твори, а й виявляти нові зразки хресторобного мистецтва, здійснювати ґрунтовне дослідження дерев'яних церковно-обрядових хрестів Карпат як органічної складової мистецтва регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення дерев'яних церковно-обрядових хрестів Карпат зверталися М. Станкевич, Р. Одрехівський, М. Моздир, Б. Тимків, Ю. Юсипчук та ін. Значний внесок у розвиток хрестології як науки зробив М. Станкевич. У ряді своїх публікацій, зокрема фундаментальному дослідженні «Українське художнє дерево XVI–XX ст.», учений здійснив класифікацію хрестів, а також проаналізував низку дерев'яних різьблених хрестів із території Карпат [6; 7; 8]. Творчість окремих митців у галузі хресторобного мистецтва досліджено в публікаціях М. Моздира та Ю. Юсипчука [3; 11]. Науковий аналіз окремих ручних хрестів Лемківщини кінця XIX — початку XX ст. здійснено у статті Р. Одрехівського [4]. Вивчення дерев'яних хрестів Карпат торкається у своєму монографічному дослідженні Б. Тимків [9].

Мета статті — здійснити комплексний аналіз розвитку мистецтва виготовлення дерев'яних церковно-обрядових хрестів Карпат, їх іконографічних та стилістичних особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значну групу церковно-обрядових хрестів становлять літургійні хрести, які використовуються під час Богослужінь. Вони поділяються на ручні, на престольні та процесійні. Чимало таких дерев'яних хрестів XVII–XX ст. із Карпатського регіону сьогодні зберігаються в приватних і музейних колекціях, інші продовжують виконувати свою функцію в храмах.

Ручні хрести можуть розташовуватись на престолі, міститись у спеціальних підставках або руках священника під час виконання літургійних дій. Застосовуються ручні хрести й при інших обрядах: зборі пожертв на церкву, похоронному обряді, миропомазанні тощо.

У Карпатах, як і в Україні загалом, під час виготовлення ручних хрестів найбільшого поширення набув семикінцевий тип хреста. Хрести здебільшого склалися з вертикального стрижня, що переходить вниз у ручку, і трьох поперечних ramen.

Поява верхньої поперечини пов'язана з табличкою на хресті Ісуса, на якій грецькою й гебрійською мовами було виконано напис «Ісус Назарянин Цар Юдейський», іноді зустрічається напис «Цар Слави». Нижня поперечка служила підпорою для ніг Ісуса. Її вважали ознакою величчя й гідності особи. Зрідка вона була скісною, і православні вбачали в цьому символ відпущення або невідпущення гріхів віруючим [2, с. 4].

Значно менше використовували, виготовляючи ручні хрести, чотири-, шести- й восьмикінцеву форми хреста. На Гуцульщині й прилеглих до неї територіях Покуття та Буковини в XIX — на початку XX ст. іноді навіть зустрічаються унікальні з дуже трансформованими формами знаки: у вигляді свастики — первісного знака вогню й сонця; «египетські» хрести з кільцем у вигляді петельки над верхнім раменом — символ сонця; ромбовидної хрещатої форми хрест — прототип «єрусалимського» хреста; трійчасті хрести, у яких обабіч центрального великого знака з обох боків немовби «виростають» два менші хрестики, появу яких учені пов'язують з ідеєю трьох голгофських хрестів [2, с. 5; 7, с. 259].

Матеріалом для виготовлення хрестів найчастіше слугувала липа, рідше груша, ясен та інші породи дерев. Виріб рідко вирізали із суцільної деревини. Переважно з одного шматка дерева виготовляли стрижень і ручку, а поперечини — з інших частин. Рамена перехресть з'єднували за допомогою клею й кілочків або лише клею без кілочків.

В Україні дерев'яні хрести збереглися із XVI–XX ст. Виготовленням ручних, як і інших літургійних хрестів, займалися монастирські, міські та народні майстри. Стилiстика таких знаків народного виконання позначена яскравим вираженням «примітиву» в техніці різьблення та інтерпретації фігур, а міські, особливо монастирські, визначаються більш вправною різьбярською й іконографічною проробкою площин і деталей [7, с. 247–248].

До найдавніших збережених ручних хрестів Карпат належать такі вироби кінця XVII – XVIII ст. У той час їх виготовлення було зосереджено переважно в монастирях. Такі майстерні, зокрема, діяли в Манявському скиті. Про це свідчить хрест 1728 р., на бічній стороні якого різьбяр виконав напис «з великого Скиту». Займатися ченцям «рукодільям», серед іншого й різьбленням хрестів, велів устав монастиря. Про це чітко засвідчують писемні джерела XVII ст., у т. ч. заповіт Ігумена Скиту Манявського Феодосія [7, с. 261].

В одному з монастирів на Сяноччині було виготовлено семикінцевий хрест (XVII ст.), який походить із лемківського села Мошанець (тепер — Польська Республіка) [5, с. 26]. Цей хрест визначається досконалим різьбленням, а іконографічний репертуар його декору дуже близький до виконання подібних релігійних знаків того часу у Східній Галичині. Площина хреста розподілена на декілька клейм,

заповнених одно- або багатофігурними композиціями, із зображенням сцени «Хрещення в Йордані», св. Онуфрія, ангелів та ін.

До хрестів монастирського кола, очевидно, належить семикінцевий хрест 1667 р. із с. Погара, що на Бойківщині [5, с. 10]. Хрест визначається витонченим різьбленням і складною структурою художнього тексту. З одного боку виробу в центрі різьбленої композиції знаходяться хрест, спис і тростина. Така безфігурна структура оздоблення поверхні ручних хрестів була дуже розповсюджена в українському мистецтві XVII–XVIII ст. Часто нею оздоблювали обидва боки хреста. Приміром, такий вигляд має хрест із смт Комарно, що на Львівщині. За припущенням учених, структура вищеописаних хрестів відповідає доктрині коптської церкви, згідно з якою Син Божий не може терпіти на хресті, як звичайна людина, а тому хрести виготовляли без зображення розп'ятого Ісуса [7, с. 249–250].

У XIX ст. широкого побутування набуває спрощене примітивніше різьблення. Ця тенденція в Західній Україні пояснюється закриттям наприкінці XVIII ст. монастирів, що були потужними виробниками такої продукції. Зазначена обставина спричинила зменшення монастирських виробів і переміщення їх виготовлення до міських і сільських майстрів. Народні ремісники не звертали особливу увагу на реалістичність різьблення, а зосереджувалися на символічності (знаковості) зображуваного [7, с. 262–263].

Чималий комплекс ручних хрестів народного виробництва було продуковано на Гуцульщині. Ними користувалися під час богослужінь священники не тільки Гуцульщини, а й сусідніх регіонів Покуття, Буковини, Поділля тощо.

Хрести Гуцульщини вирізняються підвищеною декоративністю й популярністю архаїчної символіки. Зображення святих зазвичай оточували різьбленим декором зі «шпильчастих кривульок», «кільчастого візерунка з перехрещених ліній», «сононок», «клинців», «ромбовидних мотивів» тощо.

Дуже поширеними на Гуцульщині були семикінцеві ручні хрести із зображенням на середхресті Розп'яття, а з іншого боку виробу — Богородиці з розміщеними на кінцях середнього рамена одинокими зображеннями ангелів. Нижнє й верхнє рамена на таких знаках переважно оздоблювалися декоративними мотивами. Два такі подібні за іконографією та декоративним вирішенням знаки знаходяться в колекції Івано-Франківського краєзнавчого музею та в церкві Воздвиження Чесного Хреста м. Надвірна. Для обох виробів характерне спрощене примітивне різьблення фігурних зображень. Особливою стилізацією й узагальненням форм визначається образ Богородиці Покрови. У руках у Богоматері високо піднятий омофор, а над головою — великий німб. Цей іконографічний тип Богоматері є рідкісним у мистецтві виготовлення хрестів в Україні. Більш поширеним був образ Богородиці Одигітрії,

зображені з малим Ісусом на руках. Дуже цікаве трактування Одигітрії є на шестикінцевому хресті 1861 р. з колекції о. М. Сімкайла (м. Коломия). Тут фігурне зображення вписане у вигадливої форми нішу. Композиційно логічно доповнюють його розміщені на кінцях верхнього рамена в квадратних нішах специфічно трактовані ангели та декоративні елементи з написами на нижньому рамені й верхньому кінці знака, а також особливої вишуканості й неповторності надають хресту трикутноподібні врізи, які окреслюють декоративні поля та зображення Богоматері.

На багатьох хрестах із Гуцульщини центральна постать, переважно Ісуса, іконографічно поєднувалася з розміщеними на кінцях хреста космогонічними знаками — сонцем і місяцем. Таке використання цих символів пов'язане із затемненням сонця під час Розп'яття Сина Божого: «...темрява по всій землі настала аж до дев'ятої години, бо затьмарилось сонце; а й завіса храму роздерлася посередині» (Лк. 23: 44–45). Сонце на хрестах асоціюється з позитивом, життям, а місяць — із темрявою, негативом, смертю. Подібна інтерпретація характерна і для народної міфології Карпат.

Зображення небесних світил настільки міцно входить у структуру оздоблення поверхні хреста, що використовується не тільки із Розп'яттям, а іноді і з іншими посталями: Богородицею та св. Миколаєм. На одному із семи кінцевих хрестів XIX ст. велика плоскорізьблена фігура святого займає більшу частину середхрестя. З обох боків її оточують виконані на гладкому тлі ритованою лінією небесні світила. Позбавлену орнаментальних мотивів центральну частину знака тактовно доповнюють вертикальні ритмічні врізи на нижньому та верхньому перехрестях.

Окремі ручні хрести, що походять із Гуцульщини, мають ускладнену структуру художнього оздоблення поверхні знака, яка включає, окрім центральних постатей Розп'яття й Богородиці з Дитям, також поодинокі фігури святих, релігійні сцени, зображення сонця й місяця, символічні знаки й написи. Таку багатоелементну структуру мають, зокрема, декілька хрестів із Косівщини, що зберігаються в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Спільна для них манера виконання — вишукана композиція та витончена техніка різьблення — наводять на думку, що ці знаки були виконані в одному мистецькому осередку або тим самим майстром.

На одному із семикінцевих хрестів поруч із Розп'яттям на середній поперечині розміщені ангели, на верхній і нижній поперечинах — погрудні зображення святих, над головою Ісуса — знак «Всевидюче око», а обабіч нього — геометризовані рослинні мотиви. Дрібна орнаментальна суха різьба формує контури площин, прикрашає тло знака.

Подібну ускладнену структуру має і зворотна сторона хреста. До великої постаті Богородиці з обох боків немовби прихилиються шість ангелів,

різьблених по три на кінцях середнього перехрестя. Ці духовні істоти, як і Богоматір, зображені ніби на фоні зоряного неба, яке імітують численні зорі. На верхній і нижній поперечині розміщені поодинокі постаті святих та іконографічний сюжет «Коронування Богородиці».

Характерною особливістю мистецтва виготовлення хрестів Гуцульщини є трійчасті хрести. У Карпатах вони набули поширення на початку XIX ст. Осередок їх виготовлення діяв у с. Старі Кути [7, с. 259]. Ускладнена форма таких хрестів розподілялася на багато декоративних полів. У центрі центрального великого хреста зазвичай розміщувався сюжет Розп'яття або Богоявлення. У малих нішах на поперечних раменах — півфігурні зображення святих, орнаментальні мотиви. Ілюстрації двох таких хрестів 1802 і 1872 рр. зі збірки Національного музею у Львові подає у своєму дослідженні мистецтвознавець В. Свенціцька [5, с. 59, 62].

Іноді на Гуцульщині зустрічаються хрещаті ручні хрести. Їх появу вчені пов'язують із впливами інших типів хрестів: металевих увінчувальних, нагрудних, різьблених на гуцульських скринях, сволоках тощо, де вони набули особливо великого поширення. Хрещаті хрести виникли ще в ранньому Середньовіччі. Їхня форма творилася шляхом ускладнення прямого чотирикінцевого хреста. Кожний кінець такого знака додатково перехрещувався ще однією поперечиною, у результаті чого утворювалася художня структура, яка дозволяла вибудовувати форму далі. Такі хрести зачаровували своєю вигадливою формою, а численні повтори малих хрестиків посилювали захисне значення знака [6, с. 12].

Оригінальної форми хрещатий ручний хрест 1900 р. походить із с. Лукавці Вижницького району [7, с. 267]. Хрещата структура вибудовується на основі популярного в регіоні семикінцевого типу хреста. Малі однакової форми вирізні хрестики увінчують вертикальний стрижень і кожен із торців трьох поперечин знака.

Своєрідно підходить майстер і до художнього оздоблення поверхні виробу. Заповнена традиційними елементами з Розп'яттям, ангелами, декоративними мотивами, семикінцева форма хреста доповнюється різьбленими Розп'яттями та символічними знаками на кожному хресту.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. через розповсюдження у декоруванні дерев'яних виробів нової традиції відбуваються зміни в різьбленні хрестів. У цей час народні майстри починають менше використовувати фігуративні зображення й більше застосовувати в оздобленні хрестів плоске різьблення та інкрустацію кольоровим деревом, бісером і перламутром. Витонченою, майже ювелірною різьбою славилися твори народних майстрів Шкрібляків. Яскравим зразком таких виробів є хрест 1885 р. із колекції Національного музею у Львові [5, с. 13]. Цей хрест вирізняє складна сис-

тема декорування, що включає пелюсткоподібне профілювання завершень рамен і велике коло різьблених елементів, гармонійно закомпонованих на поверхні виробу. Розміщений традиційно в центрі великий хрест оточують ступінчасті ніші, розети, тригранно-виїмчасте різьблення.

Інколи різьблені ручні хрести розмальовували. При цьому зазвичай використовували червону, синю та зелену фарби, якими покривали площини одягу, тло, обрамлення, орнамент. Такі хрести, зокрема, притаманні Гуцульщині й частині Бойківщини. На поверхні хреста XIX ст., який походить із церкви Воздвиження Чесного Хреста (м. Дрогобич), виконано велике зображення Богородиці на півмісяці. На її голові корона, а під ногами звивається змія. Темно-синє тло вигідно відтіняє яскраве червоно-жовте зображення Богоматері. У темні коричневі тони розфарбовано також змія, декоративні площини й обрамлення виробу.

Подібними до ручних хрестів є напестольні. Від ручних вони відрізняються більшими розмірами й наявністю підставки. Найчастіше їх виготовляли разом з іконостасом та іншими предметами церковної обстави: процесійними хрестами, патеріями тощо.

У напестольних хрестах, які набули поширення в другій половині XVII — на початку XIX ст., дуже відчутними є впливи західноєвропейських стилів, передусім бароко. До таких знаків, зокрема, належать хрести XIX ст. із церкви Вознесіння Господнього із с. Перехресний Воловецького району Закарпатської області. Форма трилисних завершень рамен одного з виробів утворюється за допомогою с-подібних елементів, як-то стилізований рокайль. Цей твір виконаний народним майстром і є свідченням переосмислення ним стильових норм професійного мистецтва [9, с. 116–117].

Подібна інтерпретація характерна також для двох напестольних хрестів із церкви св. Юрія с. Тибава Свалявського району Закарпатської області. Їхня оригінальна форма утворена за допомогою зарізів по контуру хреста та дугами навколо середхрестя [9, с. 117].

На Гуцульщині, Бойківщині та Покутті набули поширення високі напестольні хрести з круглою або призматичною підставкою й об'ємним Розп'яттям. Такі поліхромовані хрести майже не доповнювалися плоским різьбленням. Їхня художня структура творилася певною мірою впливами металевих напестольних хрестів [7, с. 275].

Один із такого типу знаків XVIII ст. походить із с. Ясіночка Турківського району Львівської області. Об'ємне, трактоване за західною католицькою іконографією, Розп'яття розміщене на гладкому з вузькими раменами хресті. Єдиним плоскорізьбленим декором є поодинокі квітки на завершеннях рамен знака.

У XIX ст. на Гуцульщині набули поширення напестольні хрести, ажурно різьблені з позолотою

та мальованими клеймами. Ці знаки характеризувалися багатим декором і реалістично мальованими зображеннями Розп'яття й Богоявлення. Такий тип напестольних хрестів, за припущенням мистецтвознавця М. Станкевича, з'явився у XVIII ст. під впливом бароко й набув великої популярності в XIX ст. не тільки на Гуцульщині, а й на Опіллі, Волині, Буковині та в інших регіонах України [7, с. 275–276]. Зразком такого типу творів є, зокрема, хрест із церкви с. Тораки Путильського району Чернівецької області.

Популярними в інтер'єрі церков Гуцульщини та суміжних з нею територій Покуття були хрещаті напестольні хрести. На відміну від ручних знаків такі структури в напестольних хрестах іноді набували дуже складних модифікацій. Маленькі хрестики симетрично повторювалися й утворювали між собою вигадливої форми ажурні проміжки. Надзвичайно вишуканої хрещатої форми хрест 1892 р. походить із Коломийщини [6, с. 11]. Виконана профілюванням багатоелементна форма цього знака оздоблена плоским і виїмчастим різьбленнями. На середхресті розміщено майже схематично трактоване маленьке Розп'яття, а поверхню всіх інших складових знака щільно заповнює декоративна різьба.

У цьому регіоні в XIX ст. набули поширення напестольні трійчасті хрести. Своєю загальною формою вони нагадують ручні трійчасті хрести, проте в деталях мають свої особливості. Характерними є два типи хрестів: трійчастий на одній ніжці й три хрести на одній платформі. Форма обох типів хрестів утворюється в основному зі своєрідно профілюваних і різьблених модульних частинок [7, с. 281].

Яскравим зразком такого типу виробів народних майстрів Гуцульщини є хрест середини XIX ст. зі збірки Національного музею у Львові. Великий центральний і два малі хрести знаходяться на одній широкій платформі, що служить підставкою виробу. Особливу увагу привертає центральний хрест, який має складнопрофільовану хрещату форму та пишне декоративне різьблення. У деталях форма його складових частин гармонійно узгоджується з формою малих бічних хрестів.

Близькими до хрещатих і трійчастих хрестів за декоративно-ажурним вирішенням є напестольні хрести-мороки. Їх форма складається з багатьох маленьких клинців-модулів. Такі поодинокі зразки кінця XIX — початку XX ст. походять із Гуцульщини. Поява означеної конструкції серед літургійних хрестів, вочевидь, пов'язана з художніми впливами побутово-обрядових хрестів, у яких вона найбільше розвинулася.

Із кінця XIX ст. у виготовленні напестольних хрестів Карпат усе помітнішими стають новаторські підходи до конструктивних рішень і декоративного оздоблення. У цей час в оздобленні хрестів на Гуцульщині набуває популярності техніка інкрустації, а в конструкції — точені деталі. Такі вироби

виготовляли Микола Шкрібляк, Марко Мегединюк, Василь Турчиняк та інші. У поодиноких випадках виготовлені народними майстрами напрестольні хрести набували надзвичайно вигадливих, нетрадиційних форм. Унікальним зразком такого виду творів є хрест зі сливового дерева, виготовлений Марком Мегединюком у дарунок цісарю Францу Йосифу [10, с. 340]. Профільований чотирикінцевий хрест установлений на великій підставці у формі вигадливої конструкції скриньки, розміщеної на чотирьох, вирізьблених у вигляді постолів ніжках. Весь виріб пишно інкрустований різнокольоровим бісером, кісткою, мосяжними дротиками.

У другій половині ХХ ст. на Лемківщині набули поширення напрестольні хрести, виконані в стилістиці народного різьблення регіону. Кінці таких знаків обвивають листки й гілочки виноградної лози, яка вважається символом вічного життя. Такі знаки були популярними не тільки на Лемківщині, а й поза її межами. Виготовлені лемківськими майстрами напрестольні хрести зустрічаються навіть у досить віддалених регіонах Галичини й Буковини.

Окрему групу літургійних хрестів становлять процесійні хрести. Ці знаки використовувалися під час різних ушанувальних процесій, запроваджених церквою. Це могли бути процесії навколо церкви в дні храмових свят, походи на цвинтар у Великодні свята, хресні ходи з приводу всенародних трагічних подій, перенесення мощей тощо [1, с. 205].

Процесійні хрести вирізняються великими розмірами та, як правило, довгою ручкою. Оздоблювали ці сакральні вироби найчастіше мальованими, рідше різьбленими зображеннями.

Найдавніший в Україні процесійний хрест XV ст. походить із передгір'я Карпат із с. Городисько Старосамбірського району на Львівщині [6, с. 13]. Це є складнопрофільований рівноконечний хрест із хрещатими завершеннями кінців. З двох боків він оздоблений мальованими темперою багатофігурними сценами на релігійну тематику. З одного боку на середхресті зображено семикінцевий хрест із розп'ятим Ісусом, а обабіч нього Пристоячі — Марія та Іоан. На звороті процесійний хрест має розміщене на середхресті зображення св. Миколая, на кінцях горизонтального рамена — архістратиґа Михаїла, архангела Гавриїла, внизу — св. Параскеви. Попри ускладнену форму хрест вирізняється чіткою композицією, узгодженістю вирізної форми знака та його живописного оздоблення.

На думку вчених, хрест із Городиська, як і деякі інші процесійні хрести з Лемківщини та інших регіонів України, у XVII ст. ще зберегли в собі давні традиційні форми. Пізніше форма процесійних хрестів набуває спрощення. Рамена виготовляють однакової товщини, а завершення кінців переважно не зазнають великих трансформацій. Зразком таких творів є семикінцевий процесійний хрест XVII ст. із с. Овчари на території Лемківщини, який наразі зберігається в Музеї історичному в Сяноку (РІП

[7, с. 285–286]. Хрест має незначне різьблення завершень кінців і гладку лицеву й зворотню площини. З обох боків він оздоблений темперним живописом. З лицевої площини зображено Розп'яття з мощами Адама, а на звороті — сцену Богоявлення.

Семикінцеві та шестикінцеві процесійні хрести з домінуючими мальованими елементами оздоблення стають широкоживаними на Лемківщині та Бойківщині аж до XIX ст. Зразком такого хреста XIX ст. із Бойківщини є, зокрема, процесійний хрест, що зберігається в Музеї сакрального мистецтва в Дрогобичі. Цей семикінцевий із косою нижньою поперечною хрест має просту форму рамен. Художню видозміну завершень кінців цього знака творять тільки характерні для регіону косі зрізи. З лицевого боку хрест оздоблений мальованим зображенням Розп'яття з мощами Адама, а на звороті — Богородиці.

Водночас із цим типом хрестів на Лемківщині та Бойківщині набули поширення чотирикінцеві хрести з різьбленими елементами оздоблення поверхні знака. Такий рідкісний зразок хреста, виконаного під очевидним впливом бароко та ручних хрестів XVI–XVII ст., походить із с. Улюч (Лемківщина) [7, с. 287]. Він має просту із трипелюстковими завершеннями кінців чотирикінцеву форму. Характерної для бароко пишноти йому додають промені, що розходяться від його середохреста, і багатоелементне різьблення його тла. Це сюжет із зображенням Розп'яття, Богоявлення, Святої Трійці, багатьох святих, а також орнаментальних мотивів.

Більшого розповсюдження в цих регіонах у XVIII–XIX ст. набули однофігурні різьблені хрести з незначною кількістю елементів оздоблення тла. Прикладом такого знака є хрест XIX ст. із с. Репецьке (Лемківщина). На середхресті різьблене в невисокому рельєфі Розп'яття, а на чотирьох кінцях поодинокі квіткоподібні мотиви [8, с. 343].

Локальними художніми особливостями вирізняються процесійні хрести Гуцульщини. Унікальними зразками творів, на яких позначилися впливи бароко, є хрести XVIII ст. із с. Криворівня та с. Бистрець Верховинського району Івано-Франківської обл. [7, с. 288]. Обидва чотирикінцеві знаки мають вишукану багатоелементну форму, яка твориться із застосуванням профільовання, рельєфного й ажурного різьблення, поліхромовання. Особливо цікавим є хрест із с. Бистрець. Тут численні рослинні мотиви включені в композицію із давніми сакральними знаками. Кінці хреста завершуються ажурно різьбленою складною композицією із хреста свастики, малих хрестиків і квітів. На пишно декорованому середхресті розміщене різьблене в горельєфі Розп'яття. Ісус Христос зображений тут не стражденним, а торжествуючим. Таким чином, характер його іконографічної інтерпретації немовби переключається із квіткоподібною формою хреста, що випромінює оптимізм Воскресіння Христового.

Іл. 1. Хрест ручний. XIX ст.
Гуцульщина. Івано-Франківський
краснознавчий музей. Світлина
П. Кузенка

Іл. 2. Хрест ручний. 1849 р.
Гуцульщина. Церква
Воздвиження Чесного Хреста
(м. Надвірна). Світлина
П. Кузенка

Іл. 3. Хрест ручний. Кін. XIX ст.
Гуцульщина. Івано-Франківський
краснознавчий музей. Світлина
П. Кузенка

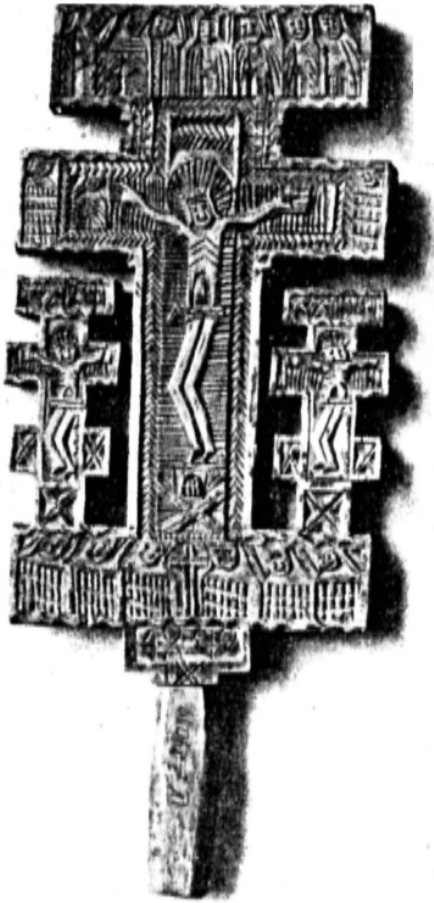
У XIX — на початку XX ст. процесійні хрести на Гуцульщині дуже часто прикрашалися популярними тоді техніками «сухої» різьби й інкрустації. Прикладом такого знака є хрест початку XX ст. із церкви св. Василя з м. Косів [9, с. 117]. Це чотирикінцевий хрест із трипелюстковими завершеннями кінців. У підніжжі його форму доповнює півмісяць, а на середхресті — чотири промені. Тло знака декороване різьбленими й інкрустованими орнаментальними мотивами.

Поряд із літургійними хрестами знак хреста широко використовувався в оздобленні церковних предметів, облаштуванні інтер'єру церкви. Великий хрест із Розп'яттям увічнював іконостас, а також був різьблений на царських воротах, свічниках, патеріях, дарохранильницях тощо.

Надзвичайно велике розмаїття форм знака хреста притаманне для творчості видатного гуцульського різьбяра Василя Турчиняка (1864–1939) із с. Луг (тепер — присілок смт Делятин Івано-Франківської обл.). Майстер не тільки виконував самостійні вироби — хрести, а й включав їх у неповторні за композицією і пластикою твори сакрального мистецтва.

Так, В. Турчиняк виконав іконостаси та інші елементи інтер'єру церкви для храмів на Гуцульщині (у селах Луг, Ворохта, Яблуниця) і на Прикарпатті (села Стримба, Верхній Майдан, Дуліби). Свої вироби він оздоблював «сухою» плоскою різьбою, а також рельєфним та об'ємним різьбленням. Майстру вдалося створити свій авторський стиль, завдяки органічному підпорядкуванню традиційної народної різьби вимогам церковного монументального мистецтва.

Цінними зразками створених майстром сакральних виробів є два настінних хрести, які знаходились обабіч дверей церкви смт Делятин. Ці пам'ятки позначені багатим декоративним оздобленням та ускладненою іконографією. Структуру їх художнього тексту складають численні фігурні зображення і знаки хреста в різних комбінаціях. Розмаїття цих форм не порушує художнього взаємозв'язку між двома виробами, виконаними в парі. Твори мають однакове пелюсткоподібне завершення ramen і загальне композиційне розташування елементів. Їх центральним компонентом є великі, майже горельєфні фігури: на одному — Розп'яття, на другому — Богородиця з Дитям над півмісяцем.

Іл. 4. Хрест ручний. 1872 р. С. Старі Кути, Гуцульщина. Світлина В. Свенціцької

Іл. 5. Хрест процесійний. Поч. XIX ст. С. Репецьке, Лемківщина. Світлина М. Станкевича

Розміщені на середхресті, вони чітко виділяються на фоні інших, дрібніших плоскорельєфних елементів, що заповнюють усе тло хреста. У медальйонах на чотирьох кінцях знака зображені ангели, святий Микола, Ісус Христос та ін. Оздоблення середньої частини рамен утворюють різні для двох виробів композиції із хрестів.

Різні форми хреста виконує В. Турчиняк на кивоті, панікадилі, престолах, дверях і меблях церкви в с. Дуліби, що біля Стрия, збудованої майстром 1924 р. Переважно це чотирикінцеві хрести, форма яких твориться одними й тими самими мотивами, наприклад розети і ромба в різних комбінаціях. Особливо виразно це простежується в різьбленні дверей до ризниці. На виокремленій прямими лініями площині виділяється рельєфний мотив ромба. Його поверхня поділена «бігунцем» на окремі поля так, що вони разом творять знак хреста. Форма завершень його кінців уподібнюється рисунку цього ромба й у цілому узгоджується з параметрами дверей [3, с. 265].

Гармонійне поєднання знака хреста з предметом, на якому він виконується, було обов'язковим правилом майстра. Причому цей знак має домінувати в загальному образі виробу. Приміром, так він сприймається на кріслі (троні) церкви в с. Дуліби.

Це крісло є символом високої духовної влади. Воно призначене для сидіння єпископа, архієпископа, архімандрита. Тому, очевидно, розуміючи це особливе призначення, В. Турчиняк намагається через масштабне співвідношення підкреслити знак хреста. Опертя крісла увінчане трьома хрестами: великим у центрі й двома меншими по боках. Вони чотирикінцеві, а середній своєю формою наближений до хрещатого. На лицевому боці всі хрести оздоблені рельєфною різьбою з хрестів у колі та прямокутних площинах [3, с. 266].

Висновки. Отже, церковно-обрядові хрести займали важливе місце в мистецтві українців Карпат XVII–XX століть. Виготовлені переважно народними майстрами, такі дерев'яні знаки свідчать про розмаїття художньо-стилістичних та іконографічних рішень. Оздоблені різьбленням, інкрустацією та мальованими зображеннями, ці хрести утворюють складну систему знаків і символів. Особлива декоративність притаманна хрестам Гуцульщини. Тут переважають різьблення й інкрустація, а для Бойківщини та Лемківщини здебільшого характерні різьблені й мальовані зображення тла хрестів. Ручні хрести переважно тісно пов'язані з традицією народного мистецтва, а в напрестольних і процесійних помітніші впливи професійного мистецтва.

Дерев'яні церковно-обрядові хрести Карпат відображають естетичні вподобання горян, особливості їхнього релігійного світогляду та є цінними зразками сакрального мистецтва та культури України.

Література:

1. Золотарчук Н. Запровадження процесійних хрестів та патерич: теологічний аспект [Текст] / Н. І. Золотарчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія : Мистецтвознавство. — Тернопіль, 2012. — № 2. — С. 202–210.
2. Мельник В. Життєдайне дерево Спасителя [Текст] / В. Мельник // Буклет виставки різьблених хрестів з колекції настоятеля кафедрального собору св. Воскресіння отця-митрата Миколи Сімкайла. — Івано-Франківськ, 2003. — 7 с.
3. Моздир М. Хрести різьбяра В. Турченяка в церкві св. Юра в с. Дуліби біля Стрия [Текст] / М. Моздир // Народознавчі зошити. — 2003. — № 1–2. — С. 263–266.
4. Одрехівський Р. Ручні дерев'яні хрести Північної Лемківщини кінця XIX — початку XX ст. [Текст] / Р. Одрехівський // Читання пам'яті Святослава Гординського. — Львів, 1999. — Вип. 2–3. — С. 141–144.
5. Свенціцька В. Різьблені ручні хрести XVII–XX вв. [Текст] / В. Свенціцька. — Львів, 1939. — Ч. II. — 74 с.
6. Станкевич М. Структури художнього тексту хреста [Текст] / М. Станкевич // Українська хрестологія. Спеціальний випуск «Народознавчих Зошитів». — Львів, 1997. — С. 7–20.
7. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX ст. [Текст] / М. Станкевич. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. — 480 с.
8. Станкевич М. Художнє деревообробництво [Текст] / М. Станкевич // Лемківщина : історико-етнографічне дослідження : у 2 т. Т. 2. : Духовна культура. — Львів : Ін-т народознавства НАН України. — 2002. — С. 339–350.
9. Тимків Б. М. Мистецтво України та діаспори : дереворізьба сакральна й ужиткова [Текст] / Б. М. Тимків. — 2-ге вид. переробл. і доповн. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. — 316 с.
10. Шухевич В. Гуцульщина : Перша і друга частини [Текст] / В. Шухевич. — [Репринт. вид.]. — Верховина : журнал «Гуцульщина», 1997. — 352 с.
11. Юсипчук Ю. Твір як еталон майстерності [Текст] / Ю. Юсипчук // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 83–84.

References:

1. Zolotarchuk, N. (2012). Zaprovadzhennya protsesiynykh khrestiv ta pateryt's': teolohichnyy aspekt [Introduction of processional crosses and sacred fans (ripidia e exiptera): theological aspect]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatyuka. Seriya : Mystetstvoznavstvo. — Scientific notes Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk. Series : Arts, 2, 202–210.* [In Ukrainian].
2. Mel'nyk, V. (2003). Zhyttyedayne derevo Spasyatelya [Giving tree of Savior]. *Buklet vystavky riz'blenykh khrestiv z kolektsiyi nastoyatelya kafedral'noho soboru sv. Voskresinnya ottsyamytrata Mykoly Simkayla — Booklet exhibition from the collection of carved crosses Superior St. Resurrection by father-miter Mykola Simkaylo.* Ivano-Frankivs'k. [In Ukrainian].
3. Mozdyr, M. (2003). Khresty riz'byara V. Turchenyaka v tserkvi sv. Yura v s. Duliby bilya Stryya [Crosses of carver V. Turchenyako in St. Yura Church in the village Duliby at Striy]. *Narodoznavchi zoshyty — Ethnology Notebooks, 1–2, 263–266.* [In Ukrainian].
4. Odrekhyv's'kyi, R. (1999). Ruchni derevyani khresty Pivnichnoyi Lemkivshchyny kintsya XIX — pochatku XX st. [Hand wooden crosses of North Lemkivshchyna late XIX — early XX century]. *Chytannya pamyati Svyatoslava Hordyn's'koho. — Reading in memory of Svyatoslav Hordynsky. (2–3, pp. 141–144).* Lviv. [In Ukrainian].
5. Svyentsits'ka, V. (1939). Riz'bleni ruchni khresty XVII–XX vv. [Hand Carved crosses the XVII–XX centuries]. In *L'viv, (part 2).* [In Ukrainian].
6. Stankevych, M. (1997). Struktury khudozhn'oho tekstu khresta [Structures literary text of Cross]. In *Ukrayins'ka khrestolohiya. Spetsial'nyy vypusk "Narodoznavchyykh Zoshytiv" — Ukrainian Chrestology. Special Edition of "Ethnology Notebooks", (pp. 7–20).* Lviv. [In Ukrainian].
7. Stankevych, M. (2002). *Ukrayins'ke khudozhnye derevo XVI–XX st.* [Ukrainian artistic tree of the 16th–20th centuries]. Lviv : In-t narodoznavstva NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
8. Stankevich, M. (2002). *Khudozhne derevoobrobnytstvo* [Artistic woodworking]. *Lemkivshchina : istoriko-yetnografichne doslidzhennya : in 2 vols. (Vol. 2, pp. 339–350).* Lviv : In-t narodoznavstva NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
9. Tymkiv, B. M. (2012). *Mystetstvo Ukrayiny ta diaspori : derevoriz'ba sakral'na y uzhytkova* [The Art of Ukraine and the Diaspora : Sacred and Applied Woodworking]. (2nd ed.). Ivano-Frankivsk : Nova Zorya. [In Ukrainian].
10. Shukhevych, V. (1997). *Hutsul'shchyna : Persha i druha chastyny* [Huzulschyna : The first and second parts]. *Verkhovyna : "Hutsul'shchyna", (reprint ed.).* [In Ukrainian].
11. Yusypchuk, Yu. (1994). *Tvir yak etalon maysternosti* [Composition as a standard of skill]. *Narodna tvorchist' ta etnografiya — Folk Creation And Ethnography, 1, 83–84.*